

Marcin Galiński

O obiektywizacji możliwości przewidywania przez sprawcę popełnienia czynu zabronionego w przypadku przestępstw nieumyślnych

*Objectivization of the offender's ability to foresee the
commission of an offence in cases of unintentional offences*

Abstract

The aim of this paper is to discuss the issue of the objectivization of the offender's ability to foresee the commission of an offence in cases of unintentional offences. First, the paper describes the nature of the ability to foresee the commission of an offence; according to the author, this ability is of a dualistic nature, encompassing both objective and subjective dimensions. Further, the paper presents views found in the literature as to the objectivization of the ability to foresee the commission of an offence. In the final section of the paper, the author proposes a new model of objectivization, where the court takes into account subjective characteristics of the offender and verifies them by referring to other sciences such as sociology, psychology or psychiatry. The paper employs the formal-dogmatic method.

Keywords: *unintentionality, subjective conditions for criminal liability, ability to foresee the commission of an offence, criminal law, Penal Code*

Streszczenie

Celem niniejszego opracowania jest omówienie kwestii obiektywizacji możliwości przewidywania przez sprawcę popełnienia czynu w przypadku przestępstw nieumyślnych. W pierwszej kolejności ukazano charakter możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego, który według autora niniejszego artykułu ma charakter mieszany, tj. subiektywno-obiektywny. Następnie zostały przedstawione poglądy doktrynalne co do obiektywizacji możliwości przewidywania popełnienia

Dr Marcin Galiński, Wydział Prawa i Bezpieczeństwa, Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Polska, ORCID: 0000-0001-5512-2249, e-mail: mgalinski@ajp.edu.pl
Data zgłoszenia tekstu przez autora: 19.06.2025 r.; data zaakceptowania do publikacji: 12.08.2025 r.

czynu zabronionego. W końcowej części artykułu autor zaproponował nowy model obiektywizacji, zakładający uwzględnienie subiektywnych właściwości sprawcy i weryfikację ich przez sąd poprzez odniesienie się do innych nauk takich jak socjologia, psychologia czy psychiatria. W artykule posłużono się metodą formalno-dogmatyczną.

Słowa kluczowe: nieumyślność, strona podmiotowa, możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego, prawo karne, Kodeks karny

1. Wprowadzenie

Strona podmiotowa jest stosunkiem intelektualno-wolitionalnym sprawcy do zarzucanego mu czynu¹. W ramach podziału strony podmiotowej wyróżnia się umyślność i nieumyślność. Normatywną podstawą nieumyślności jest art. 9 § 2 Kodeksu karnego². Zgodnie z tym przepisem „Czyn zabroniony popełniony jest nieumyślnie, jeżeli sprawca nie mając zamiaru jego popełnienia, popełnia go jednak na skutek niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach, mimo że możliwość popełnienia tego czynu przewidywał albo mógł przewidzieć”. Na podstawie tego przepisu wyodrębnia się w literaturze przedmiotu dwie postaci nieumyślności: świadomą nieumyślność (zwaną inaczej lekkomyślnością) oraz nieświadomą nieumyślność (zwaną również niedbalstwem). Świadoma nieumyślność ma miejsce w sytuacji, w której sprawca przewiduje możliwość popełnienia czynu zabronionego (aspekt intelektualny), lecz liczy, że nie popełni on czynu zabronionego (aspekt wolitionalny). Z kolei w przypadku nieświadomej nieumyślności sprawca w ogóle nie przewiduje możliwości popełnienia czynu zabronionego, a co za tym idzie – nie może ustosunkować się do niego wolitionalnie³. W obu postaciach nieumyślności sprawca wytwarza sytuację przestępną na skutek niezachowania wymaganych w danej sytuacji reguł ostrożności⁴. Kolejną kwestią łączącą, a zarazem konstytuującą⁵ obie postaci nieumyślności, jest kwestia możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego⁶. Mianowicie w war-

¹ Zob. np. Ł. Pohl, *Prawo karne. Wykład części ogólnej*, Warszawa 2025, s. 165; M. Galiński, *Ustalenie strony podmiotowej czynu zabronionego w przypadku sprawcy niepoczytalnego*, „Acta Iuris Stetinensis” 2018/1(21), s. 322–323, <https://doi.org/10.18276/ais.2018.21-15> (dostęp: 9.09.2025 r.). Należy wskazać, że w niniejszym opracowaniu aprobowana jest tzw. czysta normatywna koncepcja winy. Zatem nieumyślność nie jest postacią winy, lecz konstruktem od niej odrębnym. W związku z tym należy uznać za niepoprawne pojęcie „winy nieumyślnej”, które pojawiać się będzie wyłącznie w ramach cytatu autorów aprobujących pogląd odmienny.

² Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (tekst jedn.: Dz.U. z 2025 r. poz. 383) – dalej k.k.

³ Zob. np. Ł. Pohl, *Prawo...*, s. 174–178.

⁴ Na temat reguł ostrożności zob. M. Byczyk, *Normy ostrożności w prawie karnym*, Poznań 2016. Kwestią naruszenia reguł ostrożności na gruncie nieumyślności zajmuje się Łukasz Pohl. Zob. Ł. Pohl, *Niezachowanie wymaganej ostrożności – znamię typu czynu zabronionego czy odrębny element w strukturze przestępstwa?*, [w:] *Nieumyślność. Pokłosie VIII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2012, s. 75–85.

⁵ W tym zakresie odmienny pogląd przedstawia Jarosław Majewski. Autor ten uważa, że przewidywanie albo możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego nie konstytuują nieumyślności. Zob. J. Majewski, *Nieumyślność a brak umyślności*, [w:] *Nieumyślność. Pokłosie VIII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2012, s. 43. Pogląd ten jest nietrafny, co wynika z niewłaściwego pojmowania nieumyślności jako prostej negacji umyślności. Biorąc pod uwagę konstrukcję art. 9 § 2 k.k., pogląd taki jest kontrfaktyczny.

⁶ W doktrynie kwestię możliwości przewidywania sprowadza się niekiedy wyłącznie do nieświadomej nieumyślności. Zob. np. A. Marek, J. Lachowski, *Struktura nieumyślności w kodeksie karnym z 1997 roku*, [w:] *Nieumyślność. Pokłosie VIII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2012, s. 28. Jest to pogląd częściowo trafny. Mianowicie w przypadku nieświadomej nieumyślności wymaga się możliwości przewidzenia popełnienia czynu zabronionego, a w przypadku świadomej nieumyślności ta możliwość również występuje. Skoro sprawca przewidywał popełnienie swoim zachowaniem się czynu zabronionego, to miał możliwość przewidywania jego popełnienia i z tej możliwości skorzystał (przy czym w przypadku świadomej nieumyślności owo przewidywanie nie wpłynęło na powstrzymanie się od dokonania przestępnego zachowania z uwagi na błędną prognozę sprawcy co do uniknięcia wytworzenia stanu przestępnego). W przypadku nieświadomej nieumyślności podkreślenie znaczenia omawianej możliwości wynika z faktu niewykorzystania jej przez sprawcę i nieświadomości sobie możliwości

stwie deskryptywnej przytoczonego wyżej przepisu ustawodawca wskazuje, że sprawca ma *tempore criminis* przewidywać albo mieć możność przewidywania możliwości popełnienia czynu zabronionego swoim zachowaniem się.

Z kwestią możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego wiąże się pytanie, czy powinna być ona oceniana w sposób subiektywny (odnoszący się wyłącznie do właściwości sprawcy), czy też w sposób obiektywizowany (oparty na określonych kryteriach wspólnych dla wszystkich stanów faktycznych). W tym miejscu należy postawić hipotezę, że możliwość przewidywania czynu zabronionego ma charakter mieszany, tj. subiektywno-obiektywny. Jest to sytuacja, w której należy brać pod uwagę subiektywne właściwości sprawcy (w tym jego zdolności percepcyjne), które to winny być obiektywizowane. Takie ujęcie możliwości przewidywania popełnienia swoim zachowaniem czynu zabronionego implikuje konieczność ustalenia metod obiektywizacji. W związku z tym należy dokonać przeglądu stanowisk w doktrynie odnośnie do metod obiektywizacji. Zdaniem autora niniejszego artykułu dotychczasowe metody obiektywizacji nie są zadowalające. Zatem w dalszej części opracowania zostanie przedstawiona autorska propozycja metody obiektywizacji możliwości przewidywania przez sprawcę wytworzenia stanu przestępnego.

2. Możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego – okoliczność obiektywna czy subiektywna?

Kwestia charakteru możliwości przewidywania jest omawiana przez niektórych autorów w odniesieniu do relacji możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego do powinności przewidywania jego popełnienia. Stąd też, tytułem wprowadzenia do problematyki, warto wymienić poglądy – najbardziej reprezentatywne (według autora artykułu) – w kwestii wskazanej powyżej. Arnold Gubiński stwierdza, że przypisanie nieumyślności⁷ wymaga ustalenia po stronie sprawcy zarówno powinności, jak i możliwości przewidywania. Stwierdza również, że powinność ma charakter generalny, a możliwość – charakter indywidualny⁸. Przywołany autor odnosi możliwość przewidywania do konkretnych jednostek, co mogłoby sugerować, że ma ona – jego zdaniem – charakter subiektywny⁹. Według Igora Andrejewa powinność i możliwość są ze sobą związane. Mianowicie możliwość

wywołania stanu przestępnego. Warto także dodać, że jednym z warunków normowania określonego zachowania się jest możliwość jego wykonania. Słowem, zachowanie się niemożliwe do zrealizowania (w tym brak możności przewidywania możliwości popełnienia czynu zabronionego swoim zachowaniem się) nie może być przedmiotem normowania (co ujmuje łacińska paremia *impossibilibus nulla obligatio est*). Zob. Ł. Pohl, *Struktura normy sankcjonowanej w prawie karnym*, Poznań 2007, s. 69–80; Z. Ziemiński, *Analiza pojęcia czynu*, Warszawa 1972, s. 52 i n.

⁷ Należy nadmienić, że autor ten swoje rozważania odnosi do nieświadomej nieumyślności, ale mogą mieć one zastosowanie również w przypadku świadomej nieumyślności.

⁸ A. Gubiński, *Zasady prawa karnego*, Warszawa 1996, s. 70–71.

⁹ Podobnie twierdzi m.in. Władysław Wolter, którego zdaniem powinność ma charakter obiektywny, a możliwość przewidywania jest kategorią subiektywną. Zob. W. Wolter, *Nauka o przestępstwie*, Warszawa 1973, s. 141.

przewidywania popełnienia swoim zachowaniem się czynu zabronionego pociąga za sobą powinność przewidywania¹⁰. Tak pojmowana powinność jest immanentnie związana z możliwością przewidywania wytworzenia stanu przestępnego. Biorąc pod uwagę, że mamy do czynienia z powinnością, a więc imperatywem wytworzonym przez podmiot czy czynnik inny niż podmiot działający¹¹, to takie ujęcie powinności należy uznać za ujęcie obiektywne, przy czym tak rozumiana powinność jest czymś odrębnym od możliwości przewidywania. Zatem dalsze rozważania powinny dotyczyć charakteru możliwości przewidywania jako fenomenu odrębnego od powinności przewidywania.

Przechodząc do możliwości przewidywania, trzeba wskazać, że w doktrynie prawa polskiego możemy spotkać się z trzema grupami poglądów. W myśl pierwszej grupy poglądów możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego powinna być oceniana w sposób obiektywny, a według drugiej grupy poglądów możliwość przewidywania stanowi subiektywny komponent nieumyślności. Są jednak i tacy autorzy, którzy twierdzą, że możliwość przewidywania ma charakter mieszany.

Za obiektywnym charakterem możliwości przewidywania optują Marek Kulik i Andrzej Wąsek. Ich zdaniem zwrot „mógł przewidzieć” należy rozumieć jako: „popełnienie czynu zabronionego było obiektywnie przewidywalne”¹². Według Mateusza Rodzyńkiewicza zrezygnowano z subiektywnego charakteru możliwości przewidywania i tym samym uporządkowano strukturę przestępstwa. Jak zauważa rzeczony autor, wystarczające jest zachodzenie ogólnej przewidywalności, indywidualizowane na płaszczyźnie winy¹³. Jacek Giezek, opowiadając się za obiektywnym charakterem

¹⁰ I. Andrejew, *Ustawowe znamiona przestępstwa*, Warszawa 1959, s. 149.

¹¹ Powinność pochodząca li tylko ze świadomości sprawcy wymagałaby uświadomienia sobie obowiązku przewidywania możliwości popełnienia czynu zabronionego. W związku z tym powinność ta nie mogłaby dotyczyć przypadków popełnienia czynów zabronionych w warunkach nieświadomej nieumyślności – z uwagi na brak uświadomienia sobie możliwości wytworzenia sytuacji przestępnej. W związku z tym stałoby to w sprzeczności z art. 9 § 2 k.k.

¹² M. Kulik, A. Wąsek, *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Filar, LEX/el. 2016. Co do innych zwolenników obiektywnego ujmowania możliwości przewidywania zob. A. Zoll, *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] K. Buchała, A. Zoll, *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do art. 1–116 Kodeksu karnego*, Kraków 1999, s. 101; A. Zoll, *Typ czynu zabronionego charakteryzujący się nieumyślnością*, [w:] *Nieumyślność. Pokłosie VIII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2012, s. 71; K. Buchała, *Z rozważań nad winą nieumyślną – niedbalstwo*, „Państwo i Prawo” 1975/2, s. 62–63; W. Wróbel, *Wina i zawinienie a strona podmiotowa czynu zabronionego, czyli o potrzebie posługiwania się w prawie karnym pojęciem winy umyślnej i winy nieumyślnej*, [w:] *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006, s. 672–674; T. Kaczmarek, *Spory wokół charakteru odpowiedzialności karnej sprawców przestępstw popełnionych w warunkach zawinionej niepoczytalności*, „Państwo i Prawo” 2004/1, s. 38.

¹³ Zob. M. Rodzyńkiewicz, *Określenie umyślności i nieumyślności w projekcie kodeksu karnego*, „Przegląd Sądowy” 1995/5, s. 59. Należy jednak wskazać, że autor ten w swoich późniejszych pracach zmienił zdanie w tej kwestii. Uznał on mianowicie, że w art. 9 § 2 k.k. ustawodawca pozostawił margines interpretacyjny. Możliwe jest bowiem dokonanie prawidłowej wykładni *praeter legem* i uznanie, że ustawa karna porzuca subiektywne ujęcie możliwości przewidywania (tak jak twierdzi również m.in. Andrzej Zoll). Możliwe jest też – według M. Rodzyńkiewicza – przyjęcie tezy przeciwnej, zakładającej, że k.k. nie odstępuje od subiektywnych komponentów nieświadomej nieumyślności. Zdaniem wspomnianego autora przy przyjęciu drugiej możliwości sformułowanie „mógł przewidzieć” należy odnosić nie do zobiektywizowanej przewidywalności, lecz do przewidywalności zsubiektywizowanej – odniesionej do możliwości danego sprawcy. Zob. M. Rodzyńkiewicz, *Modelowanie pojęć w prawie karnym*, Kraków 1998, s. 136.

możliwości przewidywania, wskazuje: „Obiektywnej przewidywalności nie da się sprowadzić do jakiegoś ściśle określonego punktu na skali, lecz należy ją postrzegać jako pewien mniej lub bardziej rozległy przedział, którego górną granicę (...) wyznacza idealny (wszechwiedzący) podmiot, natomiast dolna granica (...) jest bardziej «rucho- ma», gdyż koresponduje ona z wzorcem osobowym, odpowiadającym społecznej roli, w jakiej występuje sprawca czynu zabronionego”¹⁴. Autor ten akcentuje to, że z uwagi na formułowanie ocen co do przewidywalności określonego zachowania przez dany podmiot poprzez posłużenie się zobiektywizowanym wzorcem nie jest osiągalne ujmowanie przewidywalności w sposób czysto personalny i subiektywny¹⁵.

W myśl kolejnej grupy poglądów możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego to okoliczność o charakterze subiektywnym¹⁶. Władysław Mąciór wskazuje, że możliwość przewidywania jest czymś, co powinno być oceniane w sposób indywidualny i konkretny. Jest to bowiem okoliczność – według tego autora – stanowiąca wypadkową wielu czynników zewnętrznych i wewnętrznych oraz zależna m.in. od stanu psychiki, wykształcenia, zdolności intelektualnych czy pamięciowych danej osoby¹⁷.

Oba przedstawione wyżej ujęcia spotykają się z krytyką Ł. Pohla. Autor ten, odnosząc się do mankamentów ujęcia subiektywizującego (które jednak pomimo uwag krytycznych aprobuje), wskazuje, że nieprzekonujący jest argument o wymazywaniu przez to ujęcie granicy między stroną podmiotową czynu zabronionego a winą, albowiem opiera się on na kontrfaktycznym – według Ł. Pohla – założeniu o jednofunkcyjnej roli znamion czynu zabronionego. Z kolei, zdaniem przywołanego autora, ujęcie obiektywistyczne zasługuje na krytykę z kilku powodów. Po pierwsze, ujęcie to abstrahuje od kwestii możliwości dania posłuchu normie prawnej *in concreto*. Po drugie, ujęcie obiektywizujące nie liczy się z indywidualnymi właściwościami sprawcy, którego zachowanie się będzie podlegać badaniu pod kątem zgodności z określonym modelem wzorca osobowego. Po trzecie, ujęcie obiektywizujące nie wyodrębnia na płaszczyźnie opisowej podziału nieumyślności na świadomą oraz nieświadomą nieumyślność¹⁸.

Genowefa Rejman natomiast wskazuje, że możliwość przewidywania ma swój odpowiednik subiektywny oraz obiektywny. Celem odpowiednika obiektywnego jest odgraniczenie nieświadomej nieumyślności (zwanej przez autorkę winą nieumyślną)

¹⁴ J. Giezek, „Przewidywalność” jako kryterium przypisania czynu zabronionego a tzw. „wiedza szczególna” jego sprawcy, [w:] *Miedzy nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa profesora Lecha Gardockiego*, red. Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek, Warszawa 2014, s. 74.

¹⁵ Zob. J. Giezek, *O tendencjach do subiektywizowania bezprawności oraz obiektywizowania winy we współczesnym prawie karnym*, [w:] *Wybrane zagadnienia reformy prawa karnego*, red. Z. Sienkiewicz, Wrocław 1997 s. 18–19.

¹⁶ Zob. A. Marek, J. Lachowski, *Struktura...*, [w:] *Nieumyślność...*, s. 26; W. Wolter, *Nauka...*, s. 141; B. Janiszewski, *Refleksje nad prawnokarnymi ocenami związanymi z nieumyślnością*, [w:] *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005, s. 174–175; W. Mąciór, *Problem przestępstw nieumyślnych na tle aktualnych wymagań teorii i praktyki*, Kraków 1968, s. 70.

¹⁷ W. Mąciór, *Problem...*, s. 66–76.

¹⁸ Ł. Pohl, *Przyczynek do rozważań o strukturze nieumyślności i sposobie jej opisania w kodeksie karnym*, [w:] *Obiektywne oraz subiektywne przypisanie odpowiedzialności karnej*, red. J. Giezek, P. Kardas, LEX/el. 2016.

od zamiaru ewentualnego. Obiektywny odpowiednik – jak twierdzi wspomniana autorka – wiąże się z obiektywną możliwością przewidywania przez sprawcę popełnienia czynu zabronionego, nie zaś z możliwością przeciętną czy normalną. Następnie ów obiektywny odpowiednik powinien zostać odniesiony do elementu subiektywnego, tj. do zdolności przewidywania określonego człowieka, który dopuścił się czynu zabronionego¹⁹. Tak pojmowana możliwość przewidywania ma zatem dwoistą naturę. Z jednej strony jest to kategoria obiektywna, a z drugiej – kategoria subiektywna. Co istotne, obie sfery pozostają ze sobą w ścisłym związku. Mianowicie sfera obiektywna stanowi podstawę ustalenia sfery subiektywnej możliwości przewidywania. Podobne ujęcie przedstawia Magdalena Budyn-Kulik, wskazując, że jako pierwsza powinna być badana perspektywa obiektywna, a w dalszej kolejności – perspektywa subiektywna. Jeżeli bowiem w sytuacji, w której znalazł się sprawca, nie istniała obiektywna możliwość przewidzenia, że określonym zachowaniem się możliwe jest popełnienie czynu zabronionego, to nie można – w myśl zasady *impossibilibium nulla obligatio est* – wymagać od sprawcy przewidywania takiej możliwości. Według autorki wyklucza to badanie subiektywnej możliwości przewidywania czynu zabronionego²⁰.

Odnosząc się do przywoływanych poglądów, należy wskazać, że ujęcie obiektywistyczne zdaje się nadmiernie abstrahować od indywidualnych właściwości konkretnego sprawcy. Rację ma w tym miejscu Ł. Pohl, że norma oparta na założeniach obiektywistycznych nie będzie się liczyć z przypadkami sprzecznymi z założonymi modelami (wzorcami) osobowymi sprawców, gdy sprawca – wbrew tym modelom osobowym – nie jest w stanie przewidzieć możliwości popełnienia czynu zabronionego swoim zachowaniem się. Warto poświęcić również kilka słów pogładowi J. Giezka. Ustawianie górnej granicy obiektywności możliwości przewidywania na podmiocie odpowiadającym assessorowi doskonałemu w rozumieniu zaproponowanym przez Wojciecha Patryasa²¹ – jak to czyni J. Giezek – jest kontrfaktyczne, albowiem pomiot taki nie istnieje i z uwagi na biologiczne ograniczenia gatunku ludzkiego jak na razie istnieć nie może. Determinowanie karnoprawnej granicy oceny określonego zachowania poprzez założenie niezgodne z rzeczywistością nie służy rozwiązaniu praktycznego problemu, jakim jest ustalenie, czy sprawca czynu nieumyślnego miał *tempore criminis* możliwość przewidzenia potencjalności wywołania stanu przestępnego, czy też jej nie posiadał. Z kolei płynność dolnej granicy powoduje, że *de facto* ona nie istnieje. Zatem przyjęcie poglądu J. Giezka spowoduje, że zakres normy sankcjonowanej będzie ustalany w sposób arbitralny i na gruncie poszczególnych stanów faktycznych w sposób krańcowo różny od siebie.

Ujęcie subiektywistyczne trafnie odwołuje się do czynników mających wpływ na możliwość przewidywania możliwości wywołania stanu przestępnego przez określony podmiot. Abstrahuje ono jednak od faktu, że prawo karne jest zbiorem norm

¹⁹ Zob. G. Rejman, *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Część ogólna*, red. G. Rejman, Warszawa 1999, s. 462.

²⁰ M. Budyn-Kulik, *Nieumyślność jako brak zamiaru popełnienia czynu zabronionego a pozytywnie ujęte przesłanki subiektywnego przypisania z perspektywy prawnokarnej i psychologicznej*, [w:] *Obiektywne oraz subiektywne przypisanie odpowiedzialności karnej*, red. J. Giezek, P. Kardas, LEX/el. 2016.

²¹ Zob. W. Patryas, *Uznawanie zdań*, Warszawa-Poznań 1987, s. 55 i n.

sankcjonowanych i norm sankcjonujących o charakterze generalnym i abstrakcyjnym. W konsekwencji konieczne jest istnienie jakiegoś probierza, który w jakikolwiek sposób stanowiłby wspólny punkt odniesienia dla wszystkich przypadków czynów zabronionych popełnionych nieumyślnie – rzecz jasna przy zostawieniu odpowiedniej przestrzeni na uwzględnienie indywidualnych właściwości sprawcy w zakresie możliwości przewidywania – w celu realizacji zasady prawdy materialnej. Stąd też zasadne jest przyjęcie ujęcia mieszanego, które zakłada istnienie obiektywnych spoiw wielości stanów faktycznych, przy odpowiednim uwzględnieniu subiektywności możliwości przewidywania, jak również zróżnicowaniu owej możliwości przewidywania u każdej jednostki. Nie można jednak przyznać racji G. Rejman czy M. Budyn-Kulik, że sfera subiektywna stanowi uzupełnienie pierwotnej sfery obiektywnej. Jest bowiem odwrotnie. Mianowicie punktem wyjścia jest subiektywna możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego, która to – w celu ustalenia przekroczenia przez sprawcę generalnej i abstrakcyjnej normy sankcjonowanej – jest w odpowiedni sposób obiektywizowana. Kwestią, w jaki sposób obiektywizować subiektywną możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego, należy zająć się w kolejnej części niniejszego artykułu.

3. Obiektywizacja możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego – dotychczasowe poglądy

Jak zauważa A. Gubiński, „Przy ustalaniu możliwości przewidywania popełnienia mamy w pełnej rozciągłości do czynienia z procesem wartościowania. Ani organ orzekający, ani nawet sam sprawca nie mogą empirycznie stwierdzić, że w chwili czynu w konkretnej sytuacji taka możliwość istniała. Jeśli chodzi o wypadki typowe (...), wartościowanie następuje, na ogół prawie automatycznie. W innych wypadkach nie jest (owo wartościowanie – dop. M.G.) łatwe”²². W konsekwencji przypisywanie możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego stanowi pewien proces myślowy organu prowadzącego postępowanie karne. W związku z tym niezbędne jest istnienie pewnych algorytmów postępowania – choćby niewysłowionych *expressis verbis* w ustawie karnej. Biorąc pod uwagę mieszaną istotę możliwości przewidywania przez sprawcę popełnienia czynu zabronionego, konieczne jest ustalenie, w jaki sposób należy obiektywizować subiektywne (choćby deklarowane) stany wewnętrzne sprawcy.

Zgodnie z pierwszym stanowiskiem formułowanym w doktrynie przy obiektywizacji należy odwołać się do tzw. modelu-wzoru przeciętnego, racjonalnie myślącego człowieka (*reasonable-bystander test*), który to model-wzór bywa uzupełniany przez niektórych autorów o przeciętność związaną z profesją, rolą społeczną czy innymi powtarzalnymi właściwościami sprawcy²³. Ten rodzaj obiektywizacji

²² A. Gubiński, *Zasady...*, s. 71.

²³ Zob. A. Zoll, *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1, red. A. Zoll, Warszawa 2007, s. 123; A. Zoll, *Komentarz...*, [w:] *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do...*, s. 101; K. Buchała, *Z rozważań...*, s. 63–64.

spotkał się z krytyką niektórych przedstawicieli polskiej doktryny prawa karnego. Wskazuje się bowiem, że takie ujęcie czynu odrywa go – używając terminologii stosowanej przez tych autorów – od winy indywidualnej. Według Andrzeja Marka i Violetty Konarskiej-Wrzosek „Obiektywna przewidywalność odnoszona do jakiegoś kręgu osób znajdujących się w analogicznej sytuacji może stanowić jedynie punkt wyjścia dla oceny, czy dany sprawca (uwzględniając jego kwalifikacje, stan psychiczny i okoliczności, w jakich się znajdował) mógł przewidzieć popełnienie czynu zabronionego”²⁴. Krytyka tego modelu jest przeprowadzana również przez Tomasza Kaczmarka i J. Giezkę. Autorzy ci po przeanalizowaniu psychofizycznych uwarunkowań przewidywalności zachowań dostrzegają złożoność tego zjawiska. W związku z tym stwierdzają, że stosowanie wzorca „miarodajnego obywatela” prowadzić będzie do licznych błędów w ustaleniu rzeczywistego stanu świadomości sprawcy, które to błędy są nie do uniknięcia nawet w przypadku rozpoznawania sprawy przez sędziów dysponujących odpowiednią wiedzą oraz doświadczeniem życiowym²⁵.

W piśmiennictwie można spotkać się z poglądem, w myśl którego obiektywizacja możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego winna być dokonywana z odwołaniem się do indywidualnych cech sprawcy oraz sytuacji, w której on się znalazł²⁶. Andrzej Marek i Jerzy Lachowski dodają, że oprócz oceny elementów subiektywnych należy dokonać również oceny obiektywnej uwzględniającej pewną przeciętną przewidywalność²⁷.

Odmienny model proponuje Włodzimierz Wróbel. Autor ten stwierdza, że obiektywizacja jest równoznaczna z brakiem konieczności dowodzenia szczególnych przeżyć psychicznych, czyli strony podmiotowej czynu popełnionego nieumyślnie. W związku z poglądem o nieumyślności jako braku zamiaru W. Wróbel uważa za wystarczające do przypisania nieumyślności udowodnienie znamion strony przedmiotowej²⁸.

Odnosząc się do powyższych poglądów, należy wskazać, że rację mają autorzy krytykujący obiektywizację poprzez odniesienie się do modelu *reasonable-bystander test*. Test ten bowiem odwołuje się do nieistniejącej kategorii przeciętnego obywatela, abstrahując od odmiennych właściwości psychicznych (w tym właściwości percepcyjnych) każdego człowieka. Z tych samych powodów oparcie obiektywizacji na innych wzorcach osobowych²⁹ również nie zapewni kompleksowego modelu obiektywizacji. Zatem należy uznać, że wzorcowe figury mogą sprawdzić się tylko w sytuacji, gdy

²⁴ A. Marek, V. Konarska-Wrzosek, *Prawo karne*, Warszawa 2016, s. 141.

²⁵ T. Kaczmarek, J. Giezek, *O subiektywnym przypisaniu nieświadomego przestępstwa nieumyślnego*, [w:] *Teoretyczne problemy odpowiedzialności karnej w polskim oraz niemieckim prawie karnym. Materiały Polsko-Niemieckiego Sympozjum Prawa Karnego. Karpacz maj 1990*, red. T. Kaczmarek, Wrocław 1990, s. 57–66.

²⁶ Zob. A. Marek, V. Konarska-Wrzosek, *Prawo...*, s. 141; A. Marek, J. Lachowski, *Struktura...*, [w:] *Nieumyślność...*, s. 30; A. Wąsek, *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1, Art. 1–31, red. A. Wąsek, Gdańsk 1999, s. 118–119; W. Mąciór, *Problem...*, s. 70.

²⁷ A. Marek, J. Lachowski, *Struktura...*, [w:] *Nieumyślność...*, s. 32–33.

²⁸ W. Wróbel, *Wina...*, [w:] *Przestępstwo...*, s. 673–674.

²⁹ Szerzej co do stosowanych w prawie karnym wzorców osobowych i samego pojęcia „wzorca osobowego” zob. M. Rodzynkiewicz, *Modelowanie...*; K. Lipiński, *Wzorce osobowe w prawie karnym*, Warszawa 2020.

są one w pełni realizowane przez sprawcę w danej sprawie, co powoduje ich bardzo ograniczoną użyteczność. Krytycznie trzeba się odnieść do poglądu W. Wróbla. Znamiona strony podmiotowej są jednymi ze znamion czynu zabronionego, istotnie wpływającymi na zakres odpowiedzialności karnej. Ponadto z uwagi na specyfikę strony podmiotowej nie sposób jej ustalić wyłącznie przy udowadnianiu wypełnienia przez sprawcę znamion strony przedmiotowej³⁰.

Należy przyznać rację autorom, których zdaniem obiektywizacja możliwości przewidywania nie powinna abstrahować od indywidualnych właściwości psychicznych oraz sytuacyjnych. Stąd też obiektywizacja powinna weryfikować, czy subiektywna zdolność przewidywania sprawcy znajduje swoje potwierdzenie w powiązaniach kauzalnych odnoszących się do typowych zdolności percepcyjnych oraz zdolności przewidywania samego sprawcy, z uwzględnieniem przestrzeni na uzasadnione okolicznościami sytuacje atypowe, niezgodne z poszczególnymi prawami kauzalnymi. Stąd też pojawia się pytanie, czy przedstawione propozycje umożliwiają wypracowanie modelu obiektywizacji nie tylko możliwego do aplikacji na gruncie niemalże każdego stanu faktycznego, lecz również zawierającego dyrektywę czy dyrektywy postępowania dla organu prowadzącego postępowanie karne, oraz w jaki sposób powinien on dokonywać obiektywizacji. Z uwagi na ogólnikowość i opisowe skupienie się na potencjalnych przyczynach możliwości przewidywania albo jej braku przywołane propozycje nie zawierają wskazówek, jak należy dokonać obiektywizacji możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego. Stąd też zasadne jest przedstawienie własnej propozycji modelu obiektywizacji, który to ma dać uniwersalne wskazówki, w jaki sposób należy *in concreto* obiektywizować możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego w przypadku czynu popełnionego nieumyślnie.

4. Obiektywizacja możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego – propozycja autorska

Przechodząc do przedstawienia własnej propozycji, trzeba podkreślić, że bazuje ona na modelu wytworzonym w celu obiektywizacji skutków uzasadnionego poczucia zagrożenia, poniżenia lub udręczenia stanowiących znamiona przestępstwa uporczywego nękania stypizowanego w art. 190a § 1 k.k.³¹ Wskazać należy, że model

³⁰ Należy wskazać na marginesie, że model W. Wróbla odzwierciedla model postępowania sądów w sprawach o nieumyślne spowodowanie śmierci. Badania przeprowadzone przez Paulinę Banaszak-Grzechowiak, M. Galińskiego i Ł. Pohl wykazały, że w większości spraw uzasadnienie przyjęcia nieumyślnego działania sprawcy związane było z przyjęciem przez sąd, że ze zgromadzonego materiału dowodowego wynika, iż sprawca nie miał zamiaru spowodowania skutku śmiertelnego. Taką praktykę należy ocenić negatywnie, albowiem abstrahuje ona od wielu możliwych układów sytuacyjnych, chociażby takich, w których sprawca pozoruje nieumyślne działanie, w istocie dopuszczając się czynu zabronionego umyślnie. Zob. P. Banaszak-Grzechowiak, M. Galiński, Ł. Pohl, *Analiza nieumyślności na tle praktyki orzeczniczej w sprawach o nieumyślne spowodowanie śmierci*, Warszawa 2024.

³¹ Zob. M. Galiński, *Przestępstwo uporczywego nękania w polskim prawie karnym (analiza dogmatycznoprawna)*, Szczecin 2024, s. 201–207.

ten dotyczy obiektywizacji krzywdy psychicznej, która stanowi pewną negatywną emocję. Z kolei możliwość przewidywania jest procesem myślowym, którego nie można kwalifikować jako emocję (aczkolwiek należy zasygnalizować, że różnego rodzaju procesy emocjonalne mogą mieć wpływ na możliwość przewidywania)³². Pomimo tych różnic za możliwością aplikacji wspomnianego modelu na gruncie obiektywizacji możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego przemawia jedna istotna cecha wspólna. Mianowicie zarówno odczuwanie krzywdy psychicznej, jak i możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego są zdarzeniami psychicznymi. Są to zatem stany rzeczy niepostrzegalne zmysłami, które to w celu możliwości przypisania sprawcy odpowiedzialności karnej (albo jej nieprzypisania) winny być obiektywizowane. Z uwagi na taką właściwość tychże stanów psychicznych nie ma uzasadnienia różnicowanie sposobu obiektywizacji poszczególnych stanów czy przeżyć psychicznych. W związku z tym możliwa jest – według autora niniejszego artykułu – aplikacja tego modelu z pewnymi korekturami na gruncie nieumyślności.

Proponowany model obiektywizacji polega na poddaniu przez organ prowadzący postępowanie karne ocenie indywidualnych właściwości sprawcy przestępstwa nieumyślnego w zakresie możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego swoim zachowaniem się przez pryzmat nauk takich jak psychologia, psychiatria³³ czy socjologia³⁴, w celu ustalenia zasadności oraz poprawności występowania określonych stanów psychicznych wpływających na zdolności przewidywania następstw swoich zachowań w kontekście pozostałych okoliczności sprawy³⁵. Jest to związane z tym, że nauki prawne nie tworzą ani nie zapewniają kompleksowego aparatu terminologicznego oraz metodologicznego pozwalającego na ocenę: po pierwsze, czy dany stan psychiczny miał miejsce, a po drugie, czy jego wystąpienie było uzasadnione. Ponadto – jak już wskazano – wypracowane dotychczas modele obiektywizacji mają istotne mankamenty, które utrudniają ustalenie rzeczywistej możliwości przewidywania sprawcy *tempore criminis*, a co za tym idzie – nie umożliwiają ustalenia prawdy materialnej. Innymi słowy, metodologia oraz dotychczasowe odkrycia nauk innych aniżeli nauki prawne pozwalają opisać i zidentyfikować powiązania kauzalne odnoszące się do zdolności przewidywania w danym stanie faktycznym, jak również wskazują, kiedy możemy mieć do czynienia z sytuacjami atypowymi (tj. nieodpowiadającymi rzeczonym powiązaniom kauzalnym).

³² Na gruncie prawa karnego krzywda psychiczna i możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego pełnią różną rolę. Negatywne konsekwencje psychiczne, o których mowa w art. 190a § 1 k.k., stanowią znamię skutku czynu zabronionego i odnoszą się do pokrzywdzonego. Z kolei możliwość przewidywania jest związana ze stroną podmiotową i sprawcą przestępstwa.

³³ Psychologia i psychiatria dostarczają wiedzy na temat prawidłowego funkcjonowania procesów psychicznych człowieka, stąd też będą miały dla oceny możliwości przewidywania fundamentalny charakter.

³⁴ Nauka ta w zakresie badania możliwości przewidywania ma charakter subsydiarny i w niektórych stanach faktycznych może pomóc określić społecznie przyjmowane standardy w zakresie możliwości przewidywania.

³⁵ Należy dodać, że katalog przedstawionych nauk nie jest katalogiem zamkniętym. W zależności od określonych właściwości danego stanu faktycznego niezbędne może być sięgnięcie do innych nauk.

W związku z koniecznością odwołania się przez organ prowadzący postępowanie karne do wiedzy pozaprawnej pojawia się pytanie, czy aplikacja tego modelu nie będzie każdorazowo wymagała powołania biegłego, albowiem mamy do czynienia z wiadomościami specjalistycznymi, rozumianymi jako fragment wiedzy wykraczający poza zasób wiedzy posiadany przez przeciętnego człowieka³⁶. Ponadto – rzecz jasna – jest to fragment wiedzy wykraczający poza zakres wiedzy prawnej i prawniczej podmiotu prowadzącego postępowanie karne. Wydaje się, że przeprowadzanie dowodu z opinii biegłego w celu aplikacji zaproponowanego modelu obiektywizacji będzie w większości przypadków zbędne. Od prokuratorów czy sędziów, z uwagi na różnicowanie poszczególnych stanów faktycznych, należy wymagać nie tylko posiadania wiedzy prawnej oraz wiedzy prawniczej, lecz również jak najbardziej możliwie rozległej wiedzy z zakresu nauk innych aniżeli prawo. Stąd też zasadne jest wymaganie od organów postępowania karnego posiadania chociażby podstawowej wiedzy psychologicznej, medycznej (w tym psychiatrycznej) czy socjologicznej. Ponadto wiedza taka może niekiedy wynikać z doświadczenia życiowego sądu czy prokuratora, które to doświadczenie życiowe jest jednym z kryteriów swobodnej oceny dowodów. Biegłego z zakresu np. psychiatrii czy psychologii należy powoływać wtedy, gdy subiektywne właściwości sprawcy osiągają taki stopień komplikacji, który wymaga znaczącej wiedzy wynikającej z wieloletnich studiów w zakresie określonej nauki albo wymaga przeprowadzenia określonych badań czy innych czynności leżących poza zakresem kompetencji organu prowadzącego postępowanie przygotowawcze lub sądu.

5. Podsumowanie

Zagadnienie subiektywnego komponentu (nieświadomej) nieumyślności, jakim jest możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego, było w doktrynie omawiane wielokrotnie. Jednakże pomimo licznych opracowań nie sposób tytułować problematykę uznać za wyczerpaną. Powyższe rozważania wskazują, że możliwe jest otwieranie nowych pól badawczych, zwłaszcza w kwestii obiektywizacji możliwości przewidywania popełnienia czynu zabronionego, które to pomimo bycia kategorią prawną jest silnie zależne od ustaleń innych nauk. Stąd też należało zaproponować taki model obiektywizacji, który by to uwzględniał. W niniejszym artykule podjęto się takiej próby.

Podsumowując, trzeba wskazać, że możliwość przewidywania popełnienia czynu zabronionego ma charakter mieszany, tj. subiektywno-obiektywny. Elementy subiektywne przewidywania powinny być obiektywizowane, by ocenić naruszenie przez sprawcę określonej normy sankcjonowanej. Obiektywizacja winna polegać na poddaniu przez organ prowadzący postępowanie karne ocenie indywidualnych właściwości sprawcy przestępstwa nieumyślnego w zakresie możliwoś-

³⁶ Zob. R.A. Stefański, S. Zabłocki, *Komentarz do art. 193 k.p.k.*, [w:], *Kodeks postępowania karnego*, t. 2, *Komentarz do art. 167–296*, red. R.A. Stefański, S. Zabłocki, LEX/el. 2019.

ci przewidywania popełnienia czynu zabronionego swoim zachowaniem się przez pryzmat nauk takich jak psychologia, psychiatria czy socjologia, w celu ustalenia zasadności oraz poprawności występowania określonych stanów psychicznych wpływających na zdolności przewidywania następstw swoich zachowań w kontekście pozostałych okoliczności sprawy.

Należy zaznaczyć, że w żaden sposób nie wyczerpano problematyki przedmiotowego zagadnienia. Jest wręcz odwrotnie, albowiem z uwagi na ograniczenia formy, jaką jest artykuł, nie sposób omówić wszystkich węzłowych kwestii związanych z przedstawioną propozycją. Pośród zagadnień wymagających dalszego rozwinięcia warto wskazać chociażby na to, jak przedstawiony sposób obiektywizacji powinien zostać ujęty w treści normy sankcjonowanej. W związku z tym niniejsze opracowanie należy traktować jako prolegomenę do problematyki nowego modelu obiektywizacji możliwości przewidywania popełnienia przestępstwa w przypadku sprawcy dopuszczającego się czynu zabronionego nieumyślnie.

Bibliografia

1. Andrejew I., *Ustawowe znamiona przestępstwa*, Warszawa 1959.
2. Banaszak-Grzechowiak P., Galiński M., Pohl Ł., *Analiza nieumyślności na tle praktyki orzeczniczej w sprawach o nieumyślne spowodowanie śmierci*, Warszawa 2024.
3. Buchała K., *Z rozważań nad winą nieumyślną – niedbalstwo*, Państwo i Prawo 1975, nr 2.
4. Budyn-Kulik M., *Nieumyślność jako brak zamiaru popełnienia czynu zabronionego a pozytywnie ujęte przesłanki subiektywnego przypisania z perspektywy prawnokarnej i psychologicznej*, [w:] *Obiektywne oraz subiektywne przypisanie odpowiedzialności karnej*, red. J. Giezek, P. Kardas, LEX/el. 2016.
5. Byczyk M., *Normy ostrożności w prawie karnym*, Poznań 2016.
6. Galiński M., *Przestępstwo uporczywego nękania w polskim prawie karnym (analiza dogmatycznoprawna)*, Szczecin 2024.
7. Galiński M., *Ustalenie strony podmiotowej czynu zabronionego w przypadku sprawcy niepoczytalnego*, *Acta Iuris Stetinensis* 2018, nr 1(21), <https://doi.org/10.18276/ais.2018.21-15>.
8. Giezek J., „Przewidywalność” jako kryterium przypisania czynu zabronionego a tzw. „wiedza szczególna” jego sprawcy, [w:] *Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa profesora Lecha Gardockiego*, red. Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek, Warszawa 2014.
9. Giezek J., *O tendencjach do subiektywizowania bezprawności oraz obiektywizowania winy we współczesnym prawie karnym*, [w:] *Wybrane zagadnienia reformy prawa karnego*, red. Z. Sienkiewicz, Wrocław 1997.
10. Gubiński A., *Zasady prawa karnego*, Warszawa 1996.
11. Janiszewski B., *Refleksje nad prawnokarnymi ocenami związanymi z nieumyślnością*, [w:] *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005.

12. Kaczmarek T., Giezek J., *O subiektywnym przypisaniu nieświadomego przestępstwa nieumyślnego*, [w:] *Teoretyczne problemy odpowiedzialności karnej w polskim oraz niemieckim prawie karnym. Materiały Polsko-Niemieckiego Sympozjum Prawa Karnego. Karpacz maj 1990*, red. T. Kaczmarek, Wrocław 1990.
13. Kaczmarek T., *Spory wokół charakteru odpowiedzialności karnej sprawców przestępstw popełnionych w warunkach zawinionej niepoczytalności*, *Państwo i Prawo* 2004, nr 1.
14. Kulik M., Wąsek A., *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Filar, LEX/el. 2016.
15. Lipiński K., *Wzorce osobowe w prawie karnym*, Warszawa 2020.
16. Majewski J., *Nieumyślność a brak umyślności*, [w:] *Nieumyślność. Pokłosie VIII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2012.
17. Marek A., Konarska-Wrzosek V., *Prawo karne*, Warszawa 2016.
18. Marek A., Lachowski J., *Struktura nieumyślności w kodeksie karnym z 1997 roku*, [w:] *Nieumyślność. Pokłosie VIII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2012.
19. Mąciór W., *Problem przestępstw nieumyślnych na tle aktualnych wymagań teorii i praktyki*, Kraków 1968.
20. Patryas W., *Uznawanie zdań*, Warszawa–Poznań 1987.
21. Pohl Ł., *Niezachowanie wymaganej ostrożności – znamię typu czynu zabronionego czy odrębny element w strukturze przestępstwa?*, [w:] *Nieumyślność. Pokłosie VIII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2012.
22. Pohl Ł., *Prawo karne. Wykład części ogólnej*, Warszawa 2025.
23. Pohl Ł., *Przyczynek do rozważań o strukturze nieumyślności i sposobie jej opisanie w kodeksie karnym*, [w:] *Obiektywne oraz subiektywne przypisanie odpowiedzialności karnej*, red. J. Giezek, P. Kardas, LEX/el. 2016.
24. Pohl Ł., *Struktura normy sankcjonowanej w prawie karnym*, Poznań 2007.
25. Rejman G., *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Część ogólna*, red. G. Rejman, Warszawa 1999.
26. Rodzyńkiewicz M., *Modelowanie pojęć w prawie karnym*, Kraków 1998.
27. Rodzyńkiewicz M., *Określenie umyślności i nieumyślności w projekcie kodeksu karnego*, *Przegląd Sądowy* 1995, nr 5.
28. Stefański R.A., Zabłocki S., *Komentarz do art. 193 k.p.k.*, [w:] *Kodeks postępowania karnego*, t. 2, *Komentarz do art. 167–296*, red. R.A. Stefański, S. Zabłocki, LEX/el. 2019.
29. Wąsek A., *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1, Art. 1–31, red. A. Wąsek, Gdańsk 1999.
30. Wolter W., *Nauka o przestępstwie*, Warszawa 1973.
31. Wróbel W., *Wina i zawinienie a strona podmiotowa czynu zabronionego, czyli o potrzebie posługiwania się w prawie karnym pojęciem winy umyślnej i winy nieumyślnej*, [w:] *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006.
32. Ziemiński Z., *Analiza pojęcia czynu*, Warszawa 1972.

33. Zoll A., *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] K. Buchała, A. Zoll, *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do art. 1–116 Kodeksu karnego*, Kraków 1999.
34. Zoll A., *Komentarz do art. 9 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1, red. A. Zoll, Warszawa 2007.
35. Zoll A., *Typ czynu zabronionego charakteryzujący się nieumyślnością*, [w:] *Nieumyślność. Pokłosie VIII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2012.